

15. Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток / Упорядн. М.М. Пазяк. – К.: Наук. думка, 2001. – 392 с.
16. Уфимцева Н.В. Языковое сознание: этнопсихолингвистическая парадигма исследования // Методология современной психолингвистики. - М.; Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2003. - С.162- 174.
17. Філософія: Навчальний посібник / І.Ф.Надольний, В.П.Андрущенко, І.В.Бойченко, В.П.Розумний та ін.; За ред. І.Ф.Надольного. – К.: Вікар, 1997. – 584 с.

Ткаченко О.Г.
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

СИСТЕМНІ ВІДНОШЕННЯ В МОВІ

Думка про те, що мова – це не механічна сукупність внутрішньо незалежних явищ, а впорядкована єдність взаємозв'язаних і взаємозумовлених елементів, наявна вже в давньоіндійській граматиці Паніні, у філософсько-лінгвістичних роздумах В. Гумбольдта, у концепції мови як організму А. Шлейхера, у працях І. Бодуена де Куртене і, нарешті, чітко виражена в концепції Ф. де Соссюра.

Системи бувають: *матеріальні* (будь-який живий організм): первинні, що не залежать від індивідуальної чи суспільної свідомості людей; вторинні, що виникають завдяки діяльності людей (мова, релігія); *ідеальні* (елементи – абстрактні поняття); *прості* (група) і *складні* (суспільство); *гомогенні* (елементи однорідні, система функціонує внаслідок різних їх комбінацій – система сигналізації морськими прапорцями) й *гетерогенні* (взаємозумовлені елементи різного характеру, які утворюють підсистеми, що можуть перебувати в різних ієрархічних стосунках); *закриті й відкриті*; *статичні* (не змінюються з плином часу) і *динамічні* (зазнають змін протягом часу внаслідок взаємодії з середовищем).

У мові є план вираження (матеріальний або потенційно-матеріальний) і план змісту (ідеальний). Мова складається з підсистем, які є різними за своєю структурою і функціями, тому в цілому мовна система – гетерогенна.

Мовна система характеризується матеріальною і структурно-функціональною єдністю. З матеріального боку, у мові немає нічого, крім звуків (39 фонем в українській мові); зі структурного боку, у мові немає нічого, крім тотожностей і відмінностей; з функціонального погляду, усе те, що є в мові, підпорядковане виконанню декількох функцій (комунікативної, гносеологічної, естетичної тощо).

Істотною особливістю мовної системи є її діяльнісний характер.

Розглянемо типи відношень між мовними одиницями (парадигматичні, синтагматичні й ієрархічні).

Парадигматичні відношення (за Ф. де Соссюром, – асоціативні) – відношення вибору, асоціації, що ґрунтуються на подібності й відмінності позначувальних і позначуваних одиниць мови. На цьому ґрунті одиниці мови об'єднуються в групи, розряди, класи, категорії. Зокрема, на парадигматичні відношення спирається класифікація звуків, система відмінювання і дієвідмінювання, синонімічний ряд тощо. Найбільш помітною є парадигматика в морфології (*хліб, хліба, хлібу* і т.д.). Парадигматичні відношення називають вертикальними, оскільки будь-яку парадигму можна записати в стовпчик, вертикально (наприклад, відмінкову парадигму іменника чи іншої частини мови, лексико-семантичну групу тощо).

Синтагматичні відношення розташовані лінійно; це здатність мовних елементів поєднуватися. Синтагматичні відношення називають горизонтальними, оскільки вони завжди реалізуються між одиницями, що розташовані одна за одною. Так, зокрема, фонемі поєднуються не як-небудь, а вибірково. Синтагматичними зв'язками зумовлені такі фонетичні явища, як асиміляція, дисиміляція, сингармонізм, акомодация, гаплогія тощо. Синтагматика має два аспекти: семантичний і граматичний. Граматичний аспект визначається здатністю певної частини мови сполучатися зі словами інших частин мови. Пор.: російські й українські іменники сполучаються з прикметниками і поширюються ними, прикметники не поєднуються з числівниками чи з прикметниками, у французькій мові іменник не сполучається з прислівником.

Семантичний аспект передбачає можливість поширення одного слова іншим відповідно до їх значення. Пор.: *дерев'яна парта*, але *розумна парта* – ні. Взагалі у лексичній сполучуваності чимало таємного й недостатньо вивченого, понад те, зовнішньо нелогічного й незрозумілого, зумовленого ірраціональною специфікою національних мов. Так, українською можна сказати *сидіти на дротах* (про птахів), але чомусь не можна сказати *стояти на дротах*; слова *баский*, *гаяти* сполучаються відповідно лише зі словами *кінь*, *час*. Російською можна сказати *заядлий курильщик*, *жгучий брюнет*, але не можна - *заядлий брюнет*, *жгучий курильщик*.

У науці певний час вважалося, що парадигматика – це сфера мови, а синтагматика – сфера мовлення. Згодом такий підхід спростовано, тому що і синтагматика, і парадигматика існують у мові й реалізуються в мовленні.

Наступним типом системних відношень у мові є ієрархічні, що визначаються як відношення структурно простіших одиниць до складніших: фонемі до морфеми, морфеми до лексеми, лексеми до речення. Якщо парадигматичні й синтагматичні відношення охоплюють мовні одиниці однакового ступеня складності (одного рівня) – фонема + фонема, морфема + морфема, слово + слово тощо, то ієрархічні відношення об'єднують одиниці різних рівнів мови.

Як вияв парадигматичних відношень у мові можна розглянути явища синонімії й антонімії.

Семантична природа синонімів є дискусійною: в основу їх визначення взято або тільки семантичну близькість слів, або тільки тотожність, або обидві ці ознаки. Синонімія виявляється майже на всіх рівнях і підрівнях мови: лексико-семантичному, фразеологічному, словотвірному, морфологічному, синтаксичному (хоча найвиразніше виявляється в лексиці). Наведемо приклади фразеологічних синонімів: *ні се ні те*, *ні риба ні м'ясо*, *ні пава ні ворона*; словотвірних синонімів: *просто*, *по-простому*, *попросту*, *запросто*; *відроджувати*, *відтворювати*; морфологічних синонімів: на рівні категорії числа – *всі були в однаковій формі* / *в однакових формах*; способу – *встань* / *встати* / *ти встав би*.

Щодо синтаксичних синонімів, то це синтаксичні конструкції, близькі або тотожні за значенням, які при відмінності формальної структури взаємозамінні в тексті. Проте така семантична спільність розуміється дослідниками по-різному. У лінгвістичній літературі існує два основні підходи до визначення синтаксичної синонімії:

- семантико-стилістичний – здатність певних конструкцій передавати фактично ту саму інформацію з можливими логіко-комунікативними акцентами та стилістичними відтінками;

- як близькість їхніх власне синтаксичних значень, абстрагованих від конкретного лексичного наповнення.

У межах першої з цих концепцій синонімічними можуть вважатися:

а) конструкції тільки того самого синтаксичного рівня – словоформи, словосполучення і відокремлені звороти, члени речення, речення: *просити гроші / грошей; дід і баба / дід з бабою; мчати як стріла / стрілою* (такі синтаксичні синоніми іноді важко відмежувати від синтаксичних варіантів);

б) конструкції, хоч і відмінні, але більш або менш однотипні, що можуть зіставлятися за синтаксичною структурою, напр., речення з дієприкметниковим і дієприслівниковим зворотами і речення з означальною та обставинною підрядними частинами, речення односкладні і речення формально двоскладні: *Подавши гудок, пароплав пішов / Після того як пароплав подав гудок, він відійшов;*

в) конструкції, що передають практично ту саму інформацію незалежно від їх структури. За цією теорією “глибинних” структур синонімами вважаються такі “поверхневі” структури, як: *атака партизанів / партизанська атака / партизани атакують.*

Як зауважує В. М. Брицин, “при визначенні синонімії синтаксичних засобів перш за все треба спиратися на специфіку мовних відношень, які існують в тій чи іншій мові, характеризують її специфіку [1, 40]. За такого підходу синонімічними будуть лише *атака партизанів / партизанська атака*, які виражають атрибутивні відношення. *Партизани атакують* – конструкція є предикативною, а тому не синонімічною щодо перших двох.

Доцільно диференціювати синтаксичну синонімію словосполучень (чи синтаксичних форм слова) та синтаксичну синонімію речень.

О. Шендельс серед синтаксичних синонімів виділяє:

а) системні – синтаксичні конструкції, що характеризуються конкретно-сисловою близькістю, спільністю парадигматичного і синтагматичного значень, тотожністю в межах певного парадигматичного значення синтаксичних валентностей стрижневих слів (*летить стрілою - летить, як стріла*);

б) контекстуальні – синтаксичні конструкції, що характеризуються конкретно-сисловою близькістю, спільністю контекстуально-зумовленого парадигматичного і синтагматичного значень, тотожністю в межах певного парадигматичного значення синтаксичних валентностей стрижневих слів (*йти лісом – йти по лісі*).

Синонімічними, як вважає В.М. Брицин, можуть бути синтаксичні конструкції лише в межах спільної для них синтагматичної значущості [1, 42].

Антоніми у семантичному відношенні поділяються на кілька основних класів за типом протиставлення: градуальні, комплементарні, векторні, координатні; у формально-структурному – на різно- й однокореневі; у стилістичному – на загальнономовні й контекстуальні.

Розрізняють ще фразеологічні, морфологічні та синтаксичні антоніми.

Деякі дослідники відносять до синтаксичних антонімів такі речення та словосполучення, що містять ще й лексичні антоніми: *йти на гору - йти з гори*.

Як видно, протиставлення парадигматичних і синтагматичних відношень, з одного боку, та ієрархічних, з іншого, відображає особливу властивість мовної системи – її різнорівневий, гетерогенний характер.

Отже, ознаками мовної системи є:

- 1) множинність елементів, які можна поділити на *системно утворюючі, системно набуті, системно нейтральні*;
- 2) організованість мовних одиниць;
- 3) взаємопов’язаність, тобто відношення мовних одиниць.

Використана література:

1. Брицын В.М. К вопросу о синтаксической синонимии // Мовознавчі студії. – К., 1976. – С. 39-48.
2. Виноградов В.В. Основные вопросы синтаксиса предложения // Избранные труды. Исслед. по рус. грамматике. – М.: Наука, 1975. – С. 254-294.
3. Грищенко А.П. Внутрішня синтаксична організація простого речення // Синтаксис словосполучень і простих речень. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 14-16.
4. Категории глагола и структура предложения. – Л.: Наука, 1983. – 248с.
5. Мельничук О.С. Загальні питання синтаксису української мови // Сучасна українська літературна мова: Синтаксис/за ред. І.К.Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 5-50.

Яцишин Н.В.

Київський національний лінгвістичний університет

**ЛІНГВОПРАГМАТИЧНІ СТРАТЕГІЇ ФОРМУВАННЯ
ІДЕОЛОГІЧНИХ СТЕРЕОТИПІВ КТС:
СФЕРА ПОЛІТИКИ ТА ЛЮДИНИ**

На сучасному етапі розвитку суспільства, що вимагає обробки максимальної кількості інформації у мінімально короткий час, особливої актуальності набуває дослідження лінгвокогнітивних механізмів регуляції сприйняття дійсності людиною. Одним із таких явищ є поняття стереотипу, яке було введено до наукового обігу В. Ліпманом на початку ХХ ст. і визначалося ним як “ментальна картинка, створена на основі особистого чи колективного досвіду” [18, 25], що функціонує на основі соціально-психологічних аспектів діяльності людей. У сучасній лінгвістиці стереотип розглядається як лінгвокогнітивний конструкт для створення стійкого, схематизованого образу об’єктів та явищ навколишньої дійсності зі сталим набором ознак [1, 36; 16, el-ref.], що існує на рівні національної підсвідомості як аксіома для всіх представників певної мовної спільноти [11, 189; 5, 179; 3, 41].

Одним із різновидів стереотипу є ідеологічний – лінгвокогнітивний конструкт, що трансформує сутнісні властивості стереотипу крізь призму ідеології як “системи концептуально оформлених уявлень, ідей та поглядів на життя суспільства” [12, 325]. Ідеологічний стереотип як складова концептуальної картини світу не тільки упорядковує нову інформацію, автоматично зводячи її до спрощених та узагальнених схем, а й формує ідеологічно-ціннісний апарат представників певної мовної спільноти. Отримуючи мовне втілення у дискурсі, таке явище сприяє створенню передбачуваного світу з легко прогнозованими закономірностями його функціонування для збереження інтелектуальних зусиль мовців та уніфікації їх знань та уявлень [14, 13; 9, 45; 7, 143].

Реально існуючі об’єкти та ситуації в ідеологічному стереотипі зводяться до ретельно вибраних ознак та складових елементів, які отримують право заміщати дійсність. Для оцінки відповідності чи невідповідності явищ стандартним уявленням про світ представників певної лінгвоментальної спільноти, стереотип поміщає об’єкти чи ситуації на шкалу аксіологічності за якісними параметрами, часто оминаючи полюс “нейтрально” та втискаючи їх у чорно-білий контур реальності [23, 546]. Таким чином, основою ідеологічного стереотипу є бінарні категорії, що проектуються на ієрархічно структуровану систему ідеологічних цінностей суспільства [19, el-ref]. Міф як обґрунтування глибинних прагнень народної свідомості у контексті соціальної ситуації доповнює семантико-структурну єдність ідеологічного стереотипу.